

ZAMONAVIY PEDAGOGIKADA TA'LIM PARADIGMALARI, TA'LIM TAMOYILLARI VA QONUNIYATLARI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7830996>

Fayziyev Anvar Isakulovich

TAFU Pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida shaxsni hurmat qilish, uning sha'ni, obro'si, qadr-qimmatini poymol etmaslik, mavjud iste'dodini rivojlantirishga oid metodik yondashuvlar va ta'lim dasturlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar:

metodik yondashuv, pedagog, paradigma, ta'limolish konsepsiya, ko'nikma, malaka.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi yangi Qonun islohotida (2020 yil 23 sentyabr) ta'lim va tarbiyani insonparvarlik, demokratik g'oyalarga muvofiq tashkil etilishi e'tirof etilgan. Bugungi OTMda pedagogik faoliyat olip borayotgan pedagoglarga ta'limni insonparvarlashtirish, ta'lim jarayonida shaxsni hurmat qilish, uning sha'ni, obro'si, qadr-qimmatini poymol etmaslik, mavjud iste'dodini rivojlantirishga oid metodik yondashuvlarni yetkazishni nazarda tutadi. Demokratlashtirish esa pedagogik jarayonda rasmiyatchilikka qo'ymaslik, ta'lim dasturlarini tanlashda shaxsning fikrlarini inobatga olishni ifodalaydi. Respublika uzluksiz ta'lim tizimi ijtimoiy buyurtmani bajarishga xizmat qiladi, barkamol shaxs va yetuk mutaxassisni tarbiyalash vazifasini bajaradi. Zamonaviy pedagogikada ta'lim paradigma (modeli)lari. Pedagogik paradigma (yunoncha "paradigma" - misol, namuna) -Pedagogika fani rivojining ma'lum bosqchida ta'limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko'rsatmalar to'plami bo'lib, u ta'limning konseptual modeli sifatida qo'llaniladi. Bugungi kunda ta'limning quyidagi paradigmalari keng tarqalgan:

1. An'anaviy - konservativ paradigma (bilim paradigmasi).
2. Rasionalistik (bixevioristik) paradigma.
3. Fenomenologik (gumanistik) paradigma.
4. Texnokratik paradigma.
5. Ezoterik paradigma.

Ayni vaqtda ta'lim paradigmlarini belgilashga nisbatan uch xil yondashuv mavjud:

1. Qadriyatli (aksiologik) yondashuv - madaniyat inson hayotining mazmuni sifatida tushuniladi.

2. Faoliyatli yondashuv asosan madaniyat moddiy va ma'naviy boyliklarini yaratishga yo'naltirilgan faoliyatning sinalgan usullari sifatida talqin etiladi.

3. Shaxsiy yondashuv - madaniyat muayyan shaxs timsolida namoyon bo'ladi. Madaniyatga nisbatan turli yondashuvlarning mavjudligi bir qator paradigmlarning yaratilishiga zamin yaratadi. Har bir paradigma muayyan ta'limiy muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Xususan: ijtimoiy institut sifatida o'quv muassasalarining vazifalari; ta'limning samarali tizimi; o'quv yurtlari oldida turgan eng muhim, ustuvor masala; ta'limning ijtimoiy ahamiyatli maqsadlari; muayyan bilim, ko'nikma va malakalarning qimmatli hisoblanishi. Ayni vaqtda quyidagi paradigmlar mavjud. 1. *Bilim olishning an'anaviy paradigmasi* (modeli) (J.Majo, L.Kro, J.Kapel va boshqalar). Unga ko'ra ta'limning asosiy maqsadi - "Bilim, qanchalik qiyin bo'lmasin bilim olish". An'anaviy paradigmaning maqsadi yosh avlodga individual rivojlanishi hamda ijtimoiy tartibni saqlab qolishga yordam beruvchi madaniy meroslarning muhim elementlari - bilim, ko'nikma va malakalar, ilg'or g'oyalar va qadriyatlarni saqlab qolish hamda ularni yoshlarga yetkazish muhim ekanligini yoritadi. Bilim olish paradigmasining asosiy maqsadi: ta'lim olish, taraqqiyot va madaniyatning eng muhim elementlarini avlodlardan avlodga etkazish. 2. *Rasionalistik (bixevioristik) paradigma* (P.Blum, R.Gane, B.Skinner va boshqalar). Rasionalistik paradigma diqqat markazida ta'lim mazmuni emas, balki shaxs tomonidan turli bilimlarni o'zlashtirilishini ta'minlovchi samarali usullari yotadi. Ta'limning rasionalistik modeli asosini B.Skinerning ijtimoiy injeneriya bixevioristik (inglizcha behavior - xulqi) konsepsiyasi tashkil qiladi, maqsadi - shaxsda G'arb madaniyati ijtimoiy qoidalari, talablari va ko'zlagan maqsadlariga mos keladigan moslashtiruvchi "xulqiy repertuar"ni shakllantirishdir, shu bilan bir vaqtda, "xulqi" atamasi bilan "insonga xos hamma ta'sirlanishlar - uning fikrlari, sezgi va harakatlari" ifodalanadi (R.Teyler). Bunda ta'limning asosiy metodlari, o'rgatish, trening, test sinovlari, individual ta'lim, tuzatishlari bo'lib qoladi. Buning oqibatida, ta'limninggina emas, balki dars berishning ham ijodiy xarakterini aniqlash muammosi muhokama qilinmaydi. B.Blum barcha shaxs faqat o'zlashtiribgina qolmay, balki muvaffaqiyatli o'qishlari mumkin deb hisoblaydi. Shaxsning optimal qobiliyatlari ma'lum sharoitlarda, ta'lim berish natijasi uning sur'ati bilan aniqlanadi. Olimning fircha, ta'lim

oluvchilarning 95% foizi ta'lim muddatlariga bo'lgan cheklashlar olib tashlanganda o'quv kursining butun muzmunini o'zlashtirib olishga qodirlar. Ana shu nuqtai nazardan shaxs tomonidan bilimlarning muvaffaqiyatli o'zlashtirishini ta'minlovchi metodika ishlab chiqiladi, uning mohiyati quyidagichadir: Butun guruh yoki kurs uchun to'la o'zlashtirish etaloni, mezonini aniq belgilab olish asosida, o'qituvchi ta'lim yakunida erishilishi kerak bo'lgan aniq natijalarning ro'yxati va unga muvofiq keluvchi testlarni tuzadi. O'quv birliklari, ya'ni, o'quv materiallarining yaxlit bo'limlari ko'rsatiladi, ularni o'zlashtirish natijalari aniqlanadi, yakuniy bahoga ta'sir ko'rsatmaydigan navbatdagi testlar tuziladi. Bu testlarning vazifalari – tuzatish, korreksiyalashdan iborat. To'la o'zlashtirishga yo'naltirilgan har bir o'quv kurs materiallarini o'zlashtirish darajasini baholash uchun test sinovlarini o'tkazish. Bu o'rinda har bir shaxsga baho va ta'lim maqsadlarining ahamiyatini tushuntirish muhim. Predmetlarni bo'sh va o'rtacha o'zlashtiruvchi Talabalarning qobiliyatlarini jadal rivojlantirish B.Blum konsepsiyasining asosiy mazmunini tashkil etadi. Turli mamlakatlarning (Avstriya, Belgiya, AQSH va boshqalar) ta'lim tizimlari tajribasi rasionalistik (bixevioristik) paradigma g'oyalari muvofiq ish ko'rilganda 70 % foiz shaxs yuqori natijalarni qayd etganliklarini ko'rsatadi. Yuqorida qayd etilgan ta'lim yunalishlari o'zida insonparvarlik g'oyalari ifoda etmagan, ular shaxs dunyoqarashining rivojlanishi, shaxsning rivojlanishida shaxslararo munosabatlarning muhim o'rin tutishini nazarda tutmaydi. 3. *Gumanistik (fenomenologik) paradigmaga ko'ra* (A.Maslou, A.Kombs, K.Rodjers, L.S.Vigodskiy va boshqalar) ta'lim oluvchi erkin shaxs, ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida o'ziga xos rivojlanish imkoniyatlariga ega. Ular shaxsni rivojlantirish maqsadida uni shaxslararo munosabatlar jarayoniga yo'naltiradi. Ta'limning fenomenologik (fenomen yunoncha «phainomenon» – hisoblangan, ya'ni, mashhur, alohida nodir odam) modeli shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olib, ularning talab va qiziqishlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni ko'zda tutadi. Uning vakillari shaxsni nodir deb hisoblaydilar. Gumanistik paradigma doirasida faoliyat olib boruvchi har bir ta'lim tizimi ijodiy rivojlanadi va talaba hamda o'qituvchining erkinligi va ijodkorligini yoqlaydi. Gumanistik paradigma g'oyalari 1991 yildan keyin respublika uzluksiz ta'lim tizimiga joriy etila boshlandi. Paradigmaning diqqat markazida shaxsning barkamol rivojlanishi, uning intellektual ehtiyojlari, “erkin fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash” masalasining ijobiy hal etilishi yotadi. 5. *Ezoterik paradigma* (yunoncha “esoterikos” ichki, sirli, yashirin, faqatgina biluvchilar uchun mo'ljallangan insonning dunyo bilan o'zaro aloqalari yuksak darajalarini aks ettiradi).

Modelning mohiyati haqiqat abadiy va o'zgarimas, doimiy ekanligini ta'kidlashdan iborat. Paradigma tarafdorlari haqiqatni bilib bo'lmasligi, unga faqatgina fahmlash asosida erishish mumkinligini ta'kidlaydilar. Pedagogik faoliyatning oliy maqsadi koinot bilan muloqot, shaxsning tabiiy kuchlarini ozod etish va rivojlantirishdan iborat. Shu bilan birga, o'qituvchining himoyalash vazifasi muhimdir, u talaba ning mavjud imkoniyatlarini uni ma'naviy, jismoniy, psixik jihatdan rivojlantirishga yo'naltiradi. Ilmiy-texnik, texnokratik paradigmaning asosiy maqsadi amaliyotni takomillashtirish asosida ta'lim oluvchilarga "aniq" ilmiy bilimlarni berish va ularning o'zlashtirilishini ta'minlashdir. Bilim - kuchdir, shu bois shaxs qimmatini uning o'rganish, bilim olish, imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shaxs muayyan (o'rtacha, standartlashtirilgan) bilim yoki xulq-atvor egasi bo'lsagina qadriyat sifatida e'tirof etiladi degan g'oya ushbu paradigmaning asosini tashkil etadi. So'nggi yillarda noinstitutional paradigma rivojlana boshladi. U ta'limni ijtimoiy institutlar, ya'ni, ta'lim va oliy ta'lim muassasalaridan tashqarida tashkil etish g'oyasini ilgari suradi. Bu ta'lim "tabiatda" - Internet, "ochiq ta'lim" - kompyuterlar vositasida ta'lim dasturlariga (masofadan o'qitish) muvofiq o'qitish samarali deya hisoblaydi

O'qituvchi dars mashg'uloti jarayonida topshiriqlarni tushunib bajarishlarini kuzatib borishi kerak. Topshiriqlarni bajarishlari, qoida va tushunchalarni chuqur anglab yetmay bajarishlari mumkin. Bosqich yakunida shaxs nazariy materiallarni biladilar va ulardan mashqlarni bajarish, masalani yechish, ni isbotlashda foydalanishni biladilar. Ularda o'quv malakalari va ko'nikmalari shakllantirilgan bo'ladi. To'rtinchi bosqich bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo'llashdan iborat bo'ladi. Bilimlarini qo'llash o'rganilayotgan materialning mazmuni xususiyatiga qarab faoliyat turli shakllari va ko'rinishlarida amalga oshirilishi mumkin. Bu o'quv mashqlari, laboratoriya ishlari, tadqiqot topshiriqlari, pedagogik ta'limdagi ishlar bo'lishi mumkin.

Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilovchi boshlang'ch qoidalardir. *Tamoyil* (yunoncha «principium») - biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ch qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab. *Ta'lim qonuniyatlari va tamoyillarining shakllanish tarixi*. Ibtidoiy jamiyatda insoniyat o'sib kelayotgan avlodga mavjud bilimlarni uzatish asosida amaliy bilimlari asta-sekin shakllangan. O'sha davrdayoq ta'lim amaliy qoidalari ishlab chiqilgan va avloddan-avlodga uzatib kelingan. Antik davrda asosan ajdodlar tajribasi an'analar tarzida

umumlashtirilib, amaliy ta'lim masalalari hal etilgan. Platon va Aristotellar tavsiya hamda qoidalar to'plami ko'rinishida amaliyotiy ta'lim mohiyatini umumlashtirishga uringanlar. Sharqdagi Uyg'onish davrida (IX-XII asrlar) arab, musulmon madaniyatining Yaqin va Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati bilan birlashishi asosida alohida sinkretik (yunoncha synkretismos – birlashish, yaxlitlik, qo'shilish) madaniyat birlashgan turi yuzaga kelgan. Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787-850 yillar), Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo'ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Eron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ta'lim usullari, qoidalari, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta'lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar. Biroq ta'lim masalalari bilan ular maxsus va izchil shug'ullanmaganliklari bois maxsus didaktik nazariya yaratilmadi. Ta'limni ular fan sifatida emas, boshqa fanlarga o'rgatish san'ati, hunarmandchilik sifatida tushundilar. Sharq allomalari tomonidan ilgari surilgan qoida, usul va tamoyillarning aksariyati zamonaviy ta'limda ham qo'llanilmoqda. Sharq allomalari Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Al-Kindiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ham ta'limning ilmiyligi, ongliligi, ko'rgazmaliligi, tushunarligi, ketma-ketligi, muntazamligi, moslashuvchanligi va mustaqilligi, shuningdek, shaxsning individual xususiyatlari, layoqati va qobiliyatlarini hisobga olish, ta'limni insonparvarlashtirish kabi qoida va tamoyillarni ifoda etib berganlari anglanadi¹ (93-betga qarang). XVII asrda, pedagogika amaliy tabiatshunoslik sifatida biologiya qonuniyatlariga bo'ysunishi e'tirof etilgan. Pedagogikani tubdan to'la qayta qurishni chex olimi Ya.A.Komenskiy va ingliz pedagogi Djon Lokk amalga oshirdilar. Ular pedagogik qonunlarining quyidagi uch jihatiga ko'ra guruhlanganlar: 1.Ijtimoiy-tarixiy.2.Tabiiy-tarixiy.3.Psixologik. Keyinchalik bir guruh ilg'or pedagoglar umumiy tamoyillar bilan qanoatlanmay, didaktik qonuniyatlarini ifoda etishga uringanlar. Xususan, Ya.A.Komenskiy didaktikaning tematik belgilariga ko'ra guruhlangan quyidagi qoidalar tizimini ilgari surdi: "Ta'lim va oson o'qishning asosiy qoidalari" ("Buyuk didaktika" - XVII bob). "Tabiiy o'qish va ta'limning asosiy qoidalari"; "Fanlarga o'qitish san'atining to'qqiz qoidasi" (XX bob) va boshqalar. Disterveg tomonidan asoslangan qoidalar soni 33

¹Yuzlikayev F.R.Pedagogika institutida bo'lajak o'qituvchini didaktik tayorlash jarayonini jadalashtirish. – T:, Fan, 1995 y.

ta bo'lib, ular muayyan loyihalarga taalluqli ekanligiga ko'ra guruhlarga ajratadi (birinchi guruh – o'qituvchiga nisbatan, ikkinchisi – dars tashkil etilayotgan fanga nisbatan, uchinchisi – shaxsga nisbatan va hokazolar tarzida). Shu bilan birga Disterveg mazkur qoidalarning ayrimlarini qonunlar ham deb ataydi. *Ta'lim tamoyillari*. Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga ko'ra tashkil etiluvchi ta'lim jarayonining tashkiliy shakl va metodlari, asosiy qoidalari mohiyatini belgilovchi mazmundir. Ta'lim tamoyillarida ta'limning aniq, tarixiy tajribaga asoslanuvchi me'yoriy asoslari (qoidalari) o'z ifodasini topgan. Ta'lim tamoyillarini bilish, o'quv jarayonini uning qonuniyatlari asosida tashkil etish, uning maqsadlarini asosli ravishda belgilash va o'quv materialini mazmunini tanlab olish, maqsadga muvofiq ta'lim shakli va metodlarini tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga bu tamoyillar o'qituvchilar va shaxsga yaxlit jarayonning bosqchlariga amal qilish, o'zaro aloqalar va hamkorlikni amalga oshirishga imkon beradi. Ta'lim jarayonining yangi qonuniyatlari kashf etilishi bilan ta'limning yangi tamoyillari ham shakllanadi, eski ko'rinishlari o'zgardi. Bu ishlar bugungi kunda ham davom etadi. O'qitish va tarbiyalash qonuniyatlarini aks ettiradigan yaxlit pedagogik jarayonning umumiy tamoyillarini keltirib chiqarishga urinishlar ko'zga tashlanmoqda. Shu bois avval oilada tarbiyani yo'lga qo'yishda xato qilmaslik zarur. Talablarga ta'limning tashkiliy-metodik tamoyillari deb yuritiluvchi tamoyillar mazmunida o'z ifodasini topgan:

- ta'limning izchilligi, tizimliliigi, ketma-ketligi;
- ta'limda onglilik va ijodiy faollik;
- ta'limda ko'rgazmalilik;
- ta'limning samaradorligi va ishonchliligi (mustahkamligi);
- ta'limning tushunarliliigi;
- guruhli va individual ta'lim birligi;
- ta'limning talabalar yoshi va individual xususiyatlariga mos kelishi;
- oqilona talabchanlik bilan talabani hurmat qilishning muvofiqliligi;
- pedagogik hamkorlik.

Demak, xulosa o'rnuida ta'lim jarayonining mohiyati, qoidalar esa uning alohida tomonlarini aks etishi, ta'limni mazmunli va tashkiliy-metodik tamoyillaridan tashkil topgan tizim sifatida e'tirof etish mumkin: Ular ta'lim mazmunini tanlash bilan bog'liq bo'lgan qonuniyatlarni aks ettiradi va quyidagi g'oyalarni ifodalaydi; fuqarolik; ilmiyligi; tarbiyalovchi ta'lim; fundamentalligi va amaliy yo'nalganligi (ta'limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan

bog'liqligi); tabiat bilan uyg'unligi; madaniyat bilan uyg'unligi; insonparvarligi. Ta'limda insonparvarlik tamoyilini shaxsning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini, uning erkinligi hamda baxtli hayot kechirishini ta'minlash, uni rivojlantirishi, ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi, unga hayotda o'z o'rnini topishda yordam ko'rsatishi va hokazolarni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoev. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi. 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni// O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. -Toshkent: 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-son farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son.
4. Avliyoqulov N.H. Zamonoviy o'qitish texnologiyalari. -Toshkent: 2001. -196 b.
5. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: Fan, 2006. - 258 b.
6. Axmedova M.E., Pedagogika. Darslik. -Toshkent: Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi, 2012. - 206 b.
7. Axmedova M.E., Tashkenbayeva U.A., Suyunova E.Sh. Umumiy pedagogika. Darslik. -Toshkent: Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi, 2022. - 228 b.
8. Begimqulov U.Sh. va b. Ta'limda axborot texnologiyalari: metodik qo'llanma. - T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi", 2010.